

LEYLA SƏFƏROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: leyla-or@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ AÇIQ VƏ QAPALI SAİT ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan dilinin Culfa şivələrində ağız boşluğunun vəziyyətinə görə sait əvəzlənmələrindən bəhs olunur. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, dilimizin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Culfa şivələrində də açıq və qapalı saitlərin əvəzlənməsi hadisəsi baş verir. Gətirilmiş tarixi faktlar və müqayisələr əsasında bu fonetik əvəzlənmələrin öyrənilməsi dilimizin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *açıq sait, qapalı sait, Culfa şivələri, fonetik hadisə, sait əvəzlənməsi.*

Nitq zamanı səslər ilə əlaqəyə girərək bir-birinə təsir edir və müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Nitq prosesində danışıq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisələr, bu hadisələrin əmələ gətirdiyi nəticələr isə fonetik əvəzlənmələr adlanır. Fonetik hadisələr özünü daha çox dilimizin dialekt və şivələrində büruzə verir. Azərbaycan dilinin Culfa şivələrində ağız boşluğunun vəziyyətinə görə saitlər a) açıq b) qapalı c) orta sıra saitlərinə bölünür. Bu şivələrdə açıq və qapalı saitlərin bir-birini əvəzləməsi, eləcə də açıq və qapalı saitlərlə orta sıra saitinin əvəzlənməsi müşahidə olunmaqdadır.

Culfa şivələrindəki açıq saitləri *a, ə, o, ö* şəklində təsnif etmək mümkündür. Dilimizin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi bu şivələrdə də açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi hadisəsi baş verir.

a>ı. *a* saitinin *ı* saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə, əsasən, dilimizin qərb qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir. Culfa şivələrində söz köklərində *a>ı* əvəzlənməsinə az rast gəlinir: *manıt, sırmışmax*. Bəhs etdiyimiz şivələrdə bu tip əvəzlənmə ən çox şəkilçilərdə müşahidə olunur. Saitlə bitən sözlərə *y* ilə başlayan şəkilçi artırıqda onun təsirdən *a* açıq saiti *ı* qapalı saitinə aşağıdakı hallarda keçir:

1) ilk hecasında *a* saiti olan və sonu *a* saiti ilə bitən sözlərə yönük hal şəkilçisi artırıqda: *arabıya, atıya, anıya, yarıya, talıya*;

2) ilk hecasında *a* saiti olan və sonu *a* saiti ilə bitən sözlərə indiki zaman şəkilçiləri artırıqda: *yamıyır, yarıyır, talıyılar, ağılyır, arıyırıq, qalıyılar, calıyram*;

3) feilin arzu və əmr şəkillərinin şəkilçilərini artıranda: *başdıyax, addıyam, damıya*. *a* saitinin *ı* saitinə keçməsi hadisəsinə Meğri şivələrində də rast gəlinir: *yıxa, çıl-xalamax, əjdahi, xılta, tapbici<tapmaca* [5, s. 93].

Professor Şirəliyev qeyd edir ki, *a>ı* əvəzlənməsi Azərbaycan dili ilə yakut, tuva, və çuvaş dillərinin müqayisəsində də müşahidə olunur: *xırm<qarım, kulım<qalın (tuva), ıy<ay, ıl<al (yakut), sıxla, pıl<bal, tımar<damar (çuvaş)* [12, s. 48].

a saitinin *ı* saiti ilə əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində çox işlənən fonetik hadisədir. Söz köklərində az hallarda rast gəlinərsə də, şəkilçilərdə *y* samiti qarşısında məhsul-

dar işlənən əvəzlənmədir: *başlıym, ağılyanda, bağılyanda, oynıya-oynıya, qıtar<qatar, simavar<samovar*

a> i hadisəsini Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində də görmək mümkündür: *kındol<kandil, hırabə<harabe* [4, s. 10], *orayı<oraya, uzatmyalı<uzatmayalı, atırdı<atardı, bakıca* [8, s. 32].

a> i ə səsini i səsi ilə əvəzlənməsi Culfə şivələrindəki söz köklərində o qədər də geniş yayılmamış fonetik hadisədir: *şikil, zincir, qədir, şimix<şanlık, çiməmiş<çəmənlik*

Bu fonetik hadisə, əsasən, ə səsi ilə bitən sözlərə y səsi ilə başlanan şəkilçi qoşulduqda onun təsiri nəticəsində aşağıdakı hallarda baş verir:

1) ilk hecasında ə və e saifləri olan və ə səsi ilə bitən sözlərə yönüklü hal şəkilçisi qoşulduqda: *nəniyə, dəviyə, dəriyə, pərdiyə, meşiyə, geciyə, neçiyə;*

2) bəzi feillərə indiki və gələcək zamanın şəxs şəkilçiləri artırıldıqda: *işdiyir, işdiyirəm, səsiyyəllər.*

a> i fonetik əvəzlənməsi Məğri şivələrində də müşahidə olunur: *cinəza, itiz, xiyal, incir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, a> i hadisəsinə Azərbaycan dili ilə tatar, başqırd və xakas dillərini müqayisə etdikdə də rast gələ bilirik. Belə ki, Azərbaycan dilində sözün birinci hecasında olan ə səsini tatar, başqırd və xakas dillərində i səsi uyğun gəlir: *kis<kas, kil<gəl (tatar), tir<tər, sıqtz<sakkiz (xakas), hiqez<sakkiz, tir<tər (başqırd)* [12, s. 50].

a> i səsini i səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində sözün ortasında müşahidə olunur: *kinar, siyahət, fıryad, fiqan, yasimin.*

Türk ədəbi dilində ə səsi olmasa da, dialektlərdə ə səitine bəzən e səsi uyğun gəlir. Bu halda a> i əvəzlənməsi uyğun gəlir: *şimik<şemik, çişmə<çəşmə* [11, s. 17], *söyləcən, pəncirə* [3, s. 32], *iziyetlər<eziyetlər, niyimiz<neyimiz* [8, s. 32], *istiyəcəğən* [4, s. 10].

a> ü ə səitinin ü səitine keçməsi hadisəsi söz köklərində, əsasən, qırp qrupu dialekt və şivələrində müşahidə olunur: *diva // diü* (B.-Cor., Güz., Q.-Alp), *çipər* (Q.-Nüg.), *küymik* (Qax-Alm) və s. Qərb qrupu dialekt və şivələrində isə (xüsusən Qazax dialektində) bu hadisə y səsini təsiri altında şəkilçilərdə (yönüklü və təsirlik hallarda) meydana gəlir: *küciyyə, küciyyə<küçəni* (Qaz.), *cüciyyə* (Qaz., Qar.) [12, s. 51].

Bu fonetik əvəzlənmə söz köklərində və şəkilçilərdə özünü daha çox şər qrupu dialekt və şivələrində göstərir. Culfə şivələrində söz köklərində rast gəlinməsinə baxmayaraq, y səsini təsiri altında şəkilçilərdə (yönüklü halda) müşahidə olunur: *cüciyyə<cüçəyə, küciyyə<küçəyə, niyyəyə<niyyəyə, çöçiyə<kökəyə, ölkiyə<ölkəyə, bütümiyyə<bütümyə*

a> ü hadisəsinin Təbriz dialektində *əzilə<əzələ, müsəlman<müsləman* kimi sözlərdə şahidi olur.

o> u. o səitinin u səiti ilə əvəzlənməsi qırpaq qrupu türk dillərinin xüsusiyyətlərini özündə daha çox əks etdirən Azərbaycan dilinin şivələri üçün səciyyəvidir. u səitinin variasiyalarının o səitini əvəzləməsi fonetik hadisəsi Culfə şivələrində də müşahidə olunmaqdadır və hətta demək olar ki, xarakterikdir: *unu<omu, unnar<omnar<onlar, umbir<on bir, umbeş<on beş, faytım, papruz<papiroso, doxdur<doktor, balqum<balkon, baldım<palto*

o> u hadisəsi Məğri şivələrində, xüsusən Nüvədi kənd şivəsində çox geniş yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Nüvədi şivəsində ədəbi dilə mütəvəq olan o səitinə təsadüf olunmur, onun yerində u və a fonemləri, qismən də ö və digər səslər işlənir: *urax, utax, uğıl, utiz, quym, moxt*

o səitinin u səitine keçməsi İraq-türkman ləhcəsində də müşahidə olunur: *buğ<ça<bucca, haqma<loxma, sura<sonra, un<on, buğaz* [7, s. 60]

o> u əvəzlənməsinə Türkiyə türkcəsinin bəzi şivələrində də rast gəlinir. Ədirnə şivələri üçün xarakterik hadisələrdən biri möhz o> u hadisəsidir ki, söz köklərində, şəkilçilərdə və eləcə də alınma sözlərdə çox sız müşahidə olunur: *sıvan<soğan, bu<law<boğulan, kumşuluk<komşuluk, kamutan<komutan, koyuyu<koyoyor, anlattıym<anlattıyorum, paltusu<paltosu, moturla<motorla* və s. Ədirnənin Pomak şivəsində isə demək olar ki, o səsi yox dərəcəsidir: *uyur<oyun, utur<otur, yuldum<yoldım, ukul<okul, kuyarlar<koyarlar* və s. [8, s. 33-34] Ədirnə ilə yanaşı bəzi şivələrdə də bu hal müşahidə olunur: *unu<omu, güydük* [3, s. 33], *huca<hoca, ıynat<ıynat, ul<oğlı* [11, s. 17].

Professor Şirəliyev qeyd edir ki, o səitinin u səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini başqırd və tatar dilləri ilə başqa türk dillərini müqayisə etdikdə sözün ilk hecasında aydın görə bilirik: *ul, kul, yul (başqırd), tuqz (tatar)* [12, s. 51].

o səitinin u səiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Təbriz dialektində *xurus<xoruz, faytım* kimi sözlərdə təsadüf olunur.

o> i. o səitinin i səiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Culfə şivələrində, əsasən, alınma sözlərdə təsadüf olunur və məhdud işlənir: *traxdır, papruz<papiroso, badnus<padnos*

o> i dəyişməsi Türkiyə türkcəsinin Osmanlıya Tatar şivələrində də rast gəlinir: *sır<sor, sıra<sonra, kıy<koy, sıfıra<sofıra* və s.

Culfə şivələrindəki qapalı saifləri i, i, u, ü kimi təsnif etmək olar. Açıq saiflərin qapalı saiflərə əvəzlənməsi hadisəsi ilə yanaşı, Culfə şivələrində qapalı saiflərin açıq saiflərə əvəzlənməsi hadisəsi də baş verir.

i> a. i səsini a səsi və onun variasiyaları ilə əvəzlənməsi dialekt və şivələrində bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Professor Şirəliyev qeyd edir ki, bu hadisəyə çox vaxt sözün son hecasında təsadüf olunur. Bu hadisəni doğuran səbəb tam irəli və geri assimilyasiyadır. Belə ki, a səsi özündən sonra və ya əvvəl gələn i səsini də özünə oxşatmışdır [12, s. 53]. Culfə şivələrində də belə nümunələrə rast gəlinir: *ayağa, kağız, siyaha, ahal, sayaxlamca, cahal, sayax, çaxartdı, zaha*

i> a hadisəsinə Məğri şivələrindəki bir neçə sözdə rast gəlinir: *ayağa, kağız, dalqır* [5, s. 96].

i səsini a səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dili dialekt və şivələrində olduğu kimi, İraq-türkman ləhcəsində də az yayılmış fonetik əvəzlənmələrdəndir: *qaşamax, ayağa, xarman, fırtana, ahaldamax* [7, s. 61].

i> a əvəzlənməsinə Təbriz dialektində *boğarsax<bağırşaq, kağız* sözlərində rast gəlinir.

i> a. i səsini ə səsinə keçməsi hadisəsi Culfə şivələrində məhdud sayda sözlərdə müşahidə olunur: *hamşə<hamməşə<həmmişə, haman, yə<si<siyyəsi* və s.

i> ə əvəzlənməsi Məğri şivələri üçün bir o qədər də səciyyəvi deyildir: *yanə<iana, ayə<yiyyə, əməb, layax<layiq*

u> o. u səitinin o səiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin şər qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olsa da, qərb, cənub, şər şivələrində, eləcə də Culfə şivələrində məhdud sayda sözlərdə təsadüf olunur: *odxım, odxudu*.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əvəzlənmə oğuz dil qrupunun ünsürləridir. Azərbaycan dili oğuz və qırpaq dilləri ailəsi əsasında oğuz ünsürlərinin üstünlüyü ilə formalaşmışdır. Formalaşmış ümumxalq dili və eləcə də onun dialekt və şivələri əvvəlki qəbilə və tayfa dillərini xüsusiyyətlərini özündə uzun müddət əks etdirir.

u səitinin o səitine keçməsi Məğrinin bəzi kəndləri üçün səciyyəvidir: *qomral, qorum, podra, potqa, boğda, qolbağa<qurbağa*.

Dialektologiyaya dair yazılmış bir sıra mənbələrdə saitlərin ağır boşluğunun vəziyyətinə görə təsnifindən bəhs edərkən müəlliflər ə saiti haqqında müxtəlif mövqelərdən çıxış edirlər. Belə ki, bəzən ə saiti qapalı [12; 6; 5; 7], bəzən də açıq saitlərə aid edilir [2]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində ə orta sıra saiti kimi qəbul edilmişdir. Ə. Dəmirçizadə bu barədə yazır: "Dilortası saitlərin əmələ gəlməsində diilin ön və orta hissəsi bütövlükdə damağa doğru qalxmış olur ki, belə vəziyyətdə ağır boşluğu təqribən iki bərabər hissəyə bölünür. Rezonansın bərabərləşməsi nəticəsində dilortası saitlər əmələ gəlir" [1, s. 47]. A. Axundov isə qeyd edir ki, ə səsini tələffüz etmək üçün diilin ucu azca geri çəkilir və dil özü isə bir qədər qalxır. Diilin qalxma dərəcəsi i saitindəkindən xeyli aşağı, ə saitindən azca yuxarı olur. Hava axını nisbətən geniş arxa rezonatorndan keçib, nisbətən dar ön rezonatorda özünəməxsus tembr kəsb edərkən çıxır. Beləliklə, orta sıra, yarımaqçı, qeyri-gargin, qısa ə saiti əmələ gəlir və doqdaqlar neytral olur [1, s. 47].

Bu baxımdan dilortası ə saitinin açıq və qapalı sait əvəzlənməsi hadisələrində işlənmə hallarını ayrıca analiz etmək istərdik.

ə.e. ə saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi, ümumiyyətlə, Azərbaycan dialekt və şivələrində çox sıx rastlanan fonetik hadisə deyil. Bu əvəzlənmə Culfa şivələrində də bir o qədər geniş yayılmışdır. Lakin tək-tək sözlərdə, məsələn, Saltaq və Xanagah kəndlərində işlədilən *serçə*, Ərəfsə, Milax və Xoşkeşin kəndlərində işlədilən *ekiz*, Xanagah kəndində işlədilən *sefex* < *səfeh*, Teyvaz kəndində işlədilən *yəsir* < *asir* sözləri bu əvəzlənməyə nümunə ola bilər. Eyni zamanda nə saiti əvəzliyindən sonra ə saiti ilə başlanan sözlərdə ə saiti ə saitinə keçir: *neynim* < *na eliyim*, *neynirsən* < *na eliyirsən*, *neynədir* < *nə elədir* < *nə elədir*.

ə saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi Məgri şivələrində geniş yayılan fonetik hadisədir: *belga*, *zeyif*, *pençərə*, *pençə*, *pillekan*, *döşex*, *sefex*, *ələx*, *gələcem*, *ikiceydi* < *ikice idi*.

ə saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ən çox şərq (daha çox Bakı dialektində) və şimal dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür: *pençeg*, *Məsmə* (B., Q.), *döşeg*, *kö.neg*, *erkeg* (B., Bş., Muğ.), *seksən*, *Pəzi* (Qax). Qaxaz dialektində sözün sonunda *gələ* ə səsi y səsini təsiri altında ə sasi ilə əvəz olunur: *dəveyi*, *bəçeyi*, *nəveyi* [12, s. 50].

ə.e əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində çox də geniş yayılmışdır: *elli*, *def*, *deva*, *dəm* [7, s. 60].

ə.e. i saitinin ə saitinə keçməsi hadisəsi Culfa şivələrində bir neçə sözdə rast gəlinir: *hers*, *besəvat*, *benamis*, *Feyruz*, *verançı*.

i səsini ə sasi ilə əvəzlənməsinə Məgri şivələrində də təsadüf olunur: *veran*, *elxi*, *Elyas*.

i.e fonetik əvəzlənməsi Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində rast gəlinən hadisədir: *leymun* < *limon*, *polesler* < *polisler* [4, s. 10], *ehdiyar*, *nehəyet*, *heç* [3, s. 33].

ə.a. ə səsini ə sasi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub şivələrində geniş yayılmış, xüsusilə Naxçıvan dialekt və şivələrində özünü ən çox göstərən fonetik hadisədir. Culfa şivələrində bu əvəzlənməyə, əsasən, v, y, n, l samitlərindən əvvəl rast gəlinir: *əv*, *nəfti*, *dəyil*, *həylə* < *heylə* < *ela*, *həvik* < *heyf*, *əvlənməx*, *panir* < *pendir*, *gənə* < *yənə*, *çəvirdim*, *əvəy* < *əğəy* < *oğey*, *səvinməx* < *səvinmək*.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan dialekt və şivələrini digər dialekt və şivələrimizdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi ə.e əvəzlənməsinin geniş tədqiqi əhəmiyyətlidir. Culfa şivələri üçün də xüsusilə xarakterik olan ə.e hadisəsi dilimizin tarixi baxımdan öyrənilməsinə mühüm amillərdən biri kimi götürülə bilər.

Məgri şivələrini cənub qrupu, xüsusilə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri ilə birləşdirən səciyyəvi fonetik hadisələrdən biri ə səsini ə sasi ilə əvəzlənməsi hadisəsidir: *dəyil*, *əv*, *ayip* < *eyib*, *çəçələ*, *vəj* < *vec*, *həyba*, *çəybat* [5, s. 97].

ə.e hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində geniş yayılmış fonetik əvəzlənmədir: *əv*, *əyən* < *əyni*, *əllər*, *həsəb*, *çəvir*, *hayvan*, *nəca* və s. Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olan bu əvəzlənmə kərkülklərin dilini cənub qrupuna yaxınlaşdırır.

Bu tip əvəzlənməyə Şəhriyarın yaradıcılığında da rast gəlinir:

Xacəsultan əmmə gedib Təbrizə,

Əmmə na Təbriz ki, gəlmir biza,

Balam, durun, qoycaq gedək əmmizə... [9, s. 44]

ə səsini ə səsine keçməsi hadisəsi zəif şəkildə də olsa, yazılı abidələrdə əks olunmuşdur:

Rüxtü zülfün bayazıla vədədir. (Nəsimi) [6, s. 41]

Müştəri olmadan satmalı dəgil. (Xətai) [6, s. 41]

ə.e fonetik hadisəsi türk dillərinin qədim tarixini özündə əks etdirir. Belə ki, A.M. Şerbək qeyd edir ki, qədim türk dillərində müasir türk dillərindəki *ö* və *e* səslərinə qarşı ə səsi olmuşdur ki, uyğur dilində həmin ə səsi yenilə mühafizə olunmuşdursa, Azərbaycan dilində bəzi sözlərdə ə, bəzilərində *e* və işlənir [6, s. 41]. Buradan Azərbaycan dilinin, onun dialekt və şivələrini, eləcə də nəzərə alsaq ki, ə.e əvəzlənməsi demək olar ki, Culfa şivələri üçün səciyyəvi cəhətlərdən biridir bu şivələrin tarixi köklərinin qədimliyini anlamaq mümkündür.

ə.i. ə saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olsa da, Culfa şivələrində bəzi sözlərdə bu fonetik hadisəyə rast gəlinir: *sime* < *sement*, *iyatür* < *teatr*.

ə.i hadisəsi Məgri şivələrində də az təsadüf olunan əvəzlənmələrdəndir və əsasən alınma sözlərdə rast gəlinir: *rihan*, *piçat*, *midal*.

ə.i hadisəsinə Zonquldak-Bartın-Karabük şivələrində – *söylcem*, *zati* < *zaten*, *pençire* (s.33), Osmanlıya Tatar şivələrində – *çirkez* < *çerkez*, *min* < *men*, *ni* < *ne* [11, s. 17], Diyarbəkçir şivəsində – *gəlmiyəsən*, *gəlmiyəcəğəm*, *ni* [4, s. 11], Ədirnə şivəsində – *çiyizlə* < *çiyizlə*, *Mürəm* < *Meryem*, *biyənməx* < *bəğənməx* [8, s. 32] rast gəlinir.

ə saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi Təbriz dialektinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Bu əvəzlənməyə sözün ortasında qapalı və açıq hecalarda v, y, l, n, h, s, t samitlərindən əvvəl təsadüf olunur: *mivə* < *meyva*, *hiyvan*, *tiflun* < *telefon*, *gına* < *yənə*, *tasbih*, *kişniş*, *bilin* [10, s. 37].

ə.i əvəzlənməsinin işlənmə tarixi qədimdir. V.V. Radlov bu hadisənin izlərini kuman dilində də mövcud olduğunu qeyd etmişdir [10, s. 38].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, o cümlədən Təbriz dialektində konkret şəraitdə baş verən ə.i əvəzlənməsi qırıqca tipli türk dillərində, xüsusilə başqırd, tatar dillərində və qaracaq bəlkə dilinin dialektlərində fəal mövqeyə malikdir: *bir* < *ver*, *biş* < *beş*, *il* < *el* [10, s. 38].

ə.a. ə saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi dilimizin dialekt və şivələrində çox az hallarda rast gəlinən fonetik hadisələrdəndir. Professor Şirəliyev bu əvəzlənmənin səbəbini a və i səslərinin təsiri nəticəsində yaranan geri assimilyasiya ilə izah edir [12, s. 53]. Ekspedisiyalar dövründə aparılan müşahidələr zamanı Culfa şivələrində bu fonetik dəyişmənin fəonda *ayıb* sözüə rast gəlməmişdir.

ə.e a hadisəsinə M. Şəhriyarın yaradıcılığında da sıx rast gəlmək olur:

Bir uçeydim bu çırpan yelinn,

Bağlaşeydim dağdan açan selinn.

Ağlaşeydim uzaq düşən elinn,

Bir göreydim ayrılığın kim saldı... [9, s. 48]

Araşdırma və təhlillər nəticəsində Culfa şivələrində qapalı və açıq saitlərin diltası e saitini əvəzləməsi, o cümlədən e saitinin açıq saitləri əvəzləməsi hallarının mövcud olduğunu aydın görmək mümkündür.

Ekspedisiya zamanı müşahidə etdiyimiz *sıx* < *seyx* sözündəki əvəzlənmə marağ doğuran bir haldır. Düzür, bu gün sözlərdə belə əvəzlənməyə rast gəlinmir, lakin Xanagah kəndindəki Şeyx Xorasan Türbəsinin el arasında, xüsusən də yerli camaatın "sıx" adlandırması tarixən bu bölgədə e < i fonetik əvəzlənməsinin mövcudluğuna işarə edir.

Bütün bu təhlillərdən aydın olur ki, dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi, onların fonetik xüsusiyyətlərinin tədqiqi dilimizin qədim tarixi köklərinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 s.
3. Eren E. Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları. Ankara: Yükkökğretim Kurulu Matbaası, 1997, 196 s.
4. Erten M. Diyarbakır ağızı. Ankara: Semih Ofset Matbaacılık Yayıncılık ve Ambalaj Sanayi Ltd. Şti, 1994, 175 s.
5. Əliyev Ə.I. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
6. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
7. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
8. Kalay E. Edirne ili ağızları. Ankara: Yükkökğretim Kurulu Matbaası, 1998, 268 s.
9. Məhəmməd Hüseyin Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 480 s.
10. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Məmmədli, 2008, 237 s.
11. Özkan F. Osmaniyə Tatar ağızları. Ankara: Yükkökğretim Kurulu Matbaası, 1997, 152 s.
12. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

Лейла Сафарова

СМЕЩЕНИЕ ОТКРЫТЫХ И ЗАКРЫТЫХ ГЛАСНЫХ В ДЖУЛЬФИНСКИХ НАРЕЧИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассказывается о смещении гласных в зависимости от положения ротовой полости. В результате исследования становится ясно, что, как и в других диалектах и наречиях нашего языка, в джильфинских наречиях также происходит явление смещения открытых и закрытых гласных. Изучение такого фонетического смещения на основе исторических фактов и сравнений играет важную роль в определении пути исторического развития нашего языка.

Ключевые слова: открытый гласный, закрытый гласный, джильфинские наречия, фонетическое явление, смещение гласных.

Leyla Safarova

OPEN AND CLOSED VOWEL GRADATIONS IN JULFA ACCENTS OF THE AZERBAIJANIAN LANGUAGE

Vowel gradations according to mouth cavity in Julfa accents of the Azerbaijanian language are dealt with in the paper. While researching it becomes clear that as in other dialects and accents of our language the gradation phenomenon of open and closed vowels occurs in Julfa accents as well. Studying these phonetic phenomenon on the base of the mentioned facts and comparisons attain a vital importance in determining the historical development path of our language.

Keywords: open vowel, closed vowel, Julfa accents, phonetic phenomenon, vowel gradation.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)